

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.60

ANATOLIY V. GONCHARENKO¹, TETYANA O. SAFONOVA²

¹PhD (History), Associate Professor, Sumy National Agricultural University (Ukraine)

²Student, Sumy National Agricultural University (Ukraine)

GREAT BRITAIN AND THE EVOLUTION OF THE COLONIAL SYSTEM (END 19TH – BEGINNING 20TH CENTURIES)

Abstract. *The article investigates the impact of Great Britain on the evolution of colonialism in the late XIX and early XX centuries. It is analyzed the sources and scientific literature on the policy of the United Kingdom in the colonial question in the late XIX – early XX century. The reasons, course and consequences of the intensification of British policy in the colonial problem are described. The process of formation and implementation of London's initiatives in the colonial question during the period under study is studied. It is considered the position of Great Britain on the transformation of the colonial system in the late XIX – early XX centuries.*

The resettlement activity of the British and the peculiarities of their mentality, based on the idea of racial superiority and the new national messianism, led to the formation of developed resettlement colonies. The war for the independence of the North American colonies led to the formation of a new state on their territory, and the rest of the “white” colonies of Great Britain had at the turn of the XIX-XX centuries had to build a new policy of relations, taking into account the influence of the United States on them, and the general decline of economic and military-strategic influence of Britain in the world, and the militarization of other leading countries. As a result, a commonwealth is formed instead of an empire. With regard to other dependent territories, there is also a change in policy towards the liberalization of colonial rule and concessions to local elites.

In the late XIX – early XIX centuries the newly industrialized powers (Germany, Italy, and Japan) sought to seize the colonies to reaffirm their new status in the world, the great colonial powers of the past (Spain, Portugal, and the Netherlands) sought to retain what remained to preserve their international prestige, and Russia sought to expand. The largest colonial empires, Great Britain and France, were interested in maintaining the status quo.

In the colonial policy of the United Kingdom, it is possible to trace a certain line related to attempts to preserve the situation in their remote possessions and not to get involved in conflicts and costly measures where this can be avoided. In this sense, the British government showed some flexibility and foresight – the relative weakening of the military and economic power of the empire due to the emergence of new states, as well as the achievement of certain self-sufficiency, made it necessary to reconsider traditional foreign policy.

Colonies are increasingly no longer seen as personal acquisitions of states, and policy toward these territories is increasingly seen as a common deal of the international community and even its moral duty. The key role here was to be played by Great Britain, which was one of the first to form the foundations of a “neocolonial” system that presupposes a solidarity policy of Western countries towards the rest of the world under the auspices of London.

Colonial system in the late XIX – early XIX century underwent a major transformation, which was associated with a set of factors, the main of which were - the emergence of new industrial powers on the world stage, the internal evolution of the British Empire, changes in world trade, the emergence of new weapons, general growth of national and religious identity and related with this contradiction. The fact that the First World War did not solve many problems, such as Japanese expansionism or British marinism, and caused new ones, primarily such as the Bolshevik coup in Russia and the coming to power of the National Socialists in Germany, the implementation of the above trends stretched to later moments.

Keywords: *the Great Britain, international relationships, foreign policy, colonialism.*

Citation. Goncharenko A.V., Safonova T.O. Great Britain and the evolution of the colonial system (end 19th – beginning 20th centuries). *Sumskyi historyko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXV. 2020. Pp.60-71. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.60

ГОНЧАРЕНКО А.В.¹, САФОНОВА Т.О.²

¹Кандидат історичних наук, доцент, Сумський національний аграрний університет (Україна)

²Студентка, Сумський національний аграрний університет (Україна)

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Анотація. У статті досліджено вплив Великої Британії на еволюцію колоніалізму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовані причини, хід та наслідки активізації Сполученого королівства у колоніальній проблемі. Вивчено процес формування та реалізації ініціатив Лондона у колоніальному питанні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто позицію Великої Британії щодо трансформації колоніальної системи протягом періоду, що досліджується.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Німеччина, Італія і Японія прагнули до захоплення колоній заради підтвердження свого нового статусу в світі, великі колоніальні держави минулого Іспанія, Португалія і Голландія – до утримання того, що залишилося для збереження свого міжнародного престижу, Росія – до експансії. Найбільші ж колоніальні імперії Велика Британія та Франція були зацікавлені у збереженні *status quo*.

У колоніальній політиці Сполученого королівства можна простежити певну лінію, пов'язану зі спробами законсервувати ситуацію в своїх віддалених володіннях і не вплутуватися в конфлікти. У цьому сенсі британський уряд проявив гнучкість та далекоглядність – ослаблення військово-економічної могутності імперії у зв'язку з появою нових індустриальних держав та досягненням колоніями певної самодостатності, зробило необхідним переглянути традиційну зовнішню політику.

Колонії поступово перестають розглядатися як придбання держав, а політика щодо них уявляється спільною справою міжнародного співтовариства і його моральним обов'язком. Ключову роль тут мала відігравати Велика Британія, яка однією з перших почала формувати основи "неоколоніальної" системи, що припускає солідарну політику західних країн стосовно решти світу під егідою Лондону.

Колоніальна система наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зазнала серйозної трансформації, що була пов'язана з комплексом факторів, основними з яких були – поява на світовій арені нових індустриальних держав, внутрішня еволюція Британської імперії, зміна світового товарообміну, поява нових видів озброєнь, загальне зростання національної і релігійної самосвідомості і пов'язаних з цим протиріч.

Ключові слова: Велика Британія, міжнародні відносини, зовнішня політика, колоніалізм.

Цитування. Гончаренко А.В., Сафонова Т.О. Велика Британія та еволюція колоніальної системи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Сумський історико-архівний журнал. № XXXV. 2020. С.60-71. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.60

На початку ХХІ ст. світове співтовариство поставлене перед фактом існування багатопольярного світу, в якому однією з провідних держав, яка здатна диктувати умови економічної і політичної взаємодії, є Велика Британія. Ця думка знаходить ідеологічне та теоретичне обґрунтування в самій Великій Британії та за її межами, в ролі однієї з провідних світових держав, що має і реалізує свої інтереси в будь-якій точці планети. Шляхом політичного маневрування, угод з політичною елітою, а також прямого втручання у внутрішні справи

інших держав Сполученому королівству вдалося зберегти і розширити сформовані раніше відносини економічної залежності з країнами “третього світу”.

Специфічною “лабораторією”, де з урахуванням місцевої специфіки і реалій кінця XIX – початку XX ст. відпрацьовувалася модель панівного статусу Великої Британії була система колоніалізму, яка зараз трансформується в “новий світовий порядок”, а також методи неокolonіального панування. Політико-економічне і військове втручання Лондону в колоніальні питання переслідувало далекосяжні геостратегічні цілі. Придбання і використання колоній як потужного плацдарму для посилення британської експансії повинно було також сприяти активному проникненню Уайтхоллу в Азію та Африку. Методи виконання цього завдання, розроблені архітекторами британської зовнішньої політики наприкінці XIX – на початку XX ст. стали класичною моделлю для дій британського неокolonіалізму в інших регіонах. Отже, вивчення політики Великої Британії наприкінці XIX – на початку XX ст. та її ролі в еволюції колоніалізму в контексті сучасного глобального розвитку та історії формування існуючого положення в світі, є актуальною темою дослідження.

Джерельною базою роботи є офіційні публікації міжнародних договорів, угод та листування, що стосуються колоніальних та інших питань, а також мемуарна література (Международные, 1931; Международные, 1939; Documents, 1977; Sir Robert, 1969; Сазонов, 1991). Українськими істориками питання, пов’язані з еволюцією колоніалізму та ролі Великої Британії у цьому процесі наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджувалися фрагментарно. Окремі аспекти порушеної нами проблематики розглядали Г. Батенко, Г. Сталовєрова, А. Гончаренко (Батенко, 2007; Сталовєрова, 2009; Сталовєрова, 2014; Гончаренко, 2019). Що стосується зарубіжної історіографії, дослідження даної теми проводилися, як правило, у зв’язку з іншими аспектами політики Великої Британії та витоків Першої світової війни. Серед англомовних праць, перш за все, необхідно виокремити роботи Кнорра, Х. Холла, Дж. Стівенсона (Knorr, 1944; Hall, 1971; Stevenson 2005). Російськомовна історіографія питання представлена дослідженнями П. Міжуєва, В. Солодовнікова, І. Парфьонова, В. Грудзінського, В. Чернова (Мижуев, 1909; Солодовников, 1966; Парфёнов, 1980; Грудзинский, 1996; Чернов, 2006). Підбиваючи загальний підсумок огляду джерел та історіографії питання, слід зазначити, що хоча окремі аспекти змін у світовій колоніальній системі наприкінці XIX – на початку XX ст. та ролі в них Великої Британії вивчені, проте, комплексне дослідження, яке враховувало б і процеси всередині сформованих колоніальних імперій, і вплив на колоніальну систему нових індустріальних держав, знаходяться тільки в початковому стані.

Британська імперія наприкінці XIX – на початку XX ст. була найбільшою і найвпливовішою державою у світі. Зміни, що відбувалися в ній, були одними з ключових у трансформації колоніальної системи в цілому. Велика Британія в цей час намагається зміцнити свої позиції серед держав, що прагнуть побудувати власні колоніальні імперії. Проте вона стикається з необхідністю вирішення наростаючої проблеми дезінтеграції, з якою свого часу зіткнулися Іспанія і Португалія – колонізація призвела до утворення нових націй, і сприяла їхньому розвитку, який призвів, у свою чергу, до прагнення до незалежності.

Ситуація з колоніальними володіннями Лондона була дещо іншою – жорстка національна політика (пов’язана з ідеями про перевагу “англосаксонської раси”) більш міцно прив’язала їх до політики метрополії завдяки почуттю “кровної спорідненості”. Саме в XIX ст. це почуття досягло свого апогею і кількість звернень щодо особливої місії Сполученого королівства починає різко зростати на початку XX ст. Не випадково у зв’язку з відокремленням північноамериканських колоній для британців була характерною

мрія подолання розколу англосаксонської раси, яка зробила істотний вплив на розвиток британсько-американських відносин у ХХ – на початку ХХІ ст.

Велика Британія завдяки особливостям свого розвитку і менталітету була до початку ХХ ст. наддержавою, що була розкидана на п'яти континентах. Промислова міць Британської імперії та її панування на морях спонукали уряд дотримуватися політики фритредерства (вільної торгівлі) на відміну від інших колоніальних держав, наприклад, Франції, які намагалися обмежити проникнення іноземної торгівлі в свої колонії адміністративними заходами. Сполучене королівство ж, володіючи великими фінансовими можливостями, вирішувала цю проблему переважно економічними методами.

Усі колонії Великої Британії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ділилися на три типи:

1. Коронні колонії, цілком підлеглі британському уряду.
2. Колонії з обмеженим самоврядуванням, яке стосувалося виключно місцевих справ. Вони керувалися англійським губернатором та чиновниками.
3. Самоврядні колонії (так звані “білі”, автономні і переселенські), в які призначався англійський губернатор, повноваження якого обмежувалися правом вето на рішення місцевих парламентів, яке, втім, практично ніколи не застосовувалося.

Парадоксальність ситуації полягала в тому, що, володіючи величезною колоніальною імперією з налагодженими ринками збуту, королівський уряд був настільки впевненим у своєму майбутньому, що, фактично, пропустив зростання потужної економіки у себе під боком, в Європі. Британське фритредерство, ефективне в умовах відсутності конкуренції, виявилось убивчим в той час, коли інші індустриальні держави, що не мали колоній, форсовано розвивалися, захистивши свою економіку високими тарифами.

Одним з варіантів вирішення проблеми економічної конкуренції та оборони була ідея об'єднання всієї Британської імперії в єдине державне утворення на кшталт федерації, відгороджене від решти світу загальним митним кільцем і з загальним планом оборони. Таку ідею наприкінці ХІХ ст. енергійно просував міністр колоній Дж. Чемберлен.

У 1897 р. для дослідження та можливого вирішення нових проблем імперії була скликана колоніальна конференція, приурочена до ювілею королеви Вікторії. Підсумки її для Чемберлена і його однодумців були невтішні. І перед найбільшою колоніальною державою виникла дилема – чи йти класичним шляхом централізації під суворим керівництвом метрополії, яка витягувала б для себе економічні і стратегічні вигоди на шкоду аналогічним інтересам самих колоній, висока розвиненість яких не терпіла б такої однобокості, або знаходити будь-які альтернативні шляхи збереження імперії. А в тому, що її необхідно зберегти, в середовищі британської еліти ніхто не сумнівався, у тому числі ліберали і фритредери, які пропонували лише змінити форми взаємовідносин з переселенськими колоніями з урахуванням вимог часу, компенсуючи поступки їм експансією на інших територіях. Ставлення фритредерів до колоніальних воєн не можна охарактеризувати як антиколоніальне або миролюбне, навпроти, вони незмінно залишалися прихильниками посилення експансії, вітаючи встановлення британського панування на Сході (Проблеми, 1987: 185). Не дивно, що в другій половині ХІХ ст. Лондон розвиває активну діяльність щодо розширення і зміцнення своїх володінь.

Зацікавленість британського істеблішменту Африканським континентом тільки посилювалася. Велика Британія не витримувала економічної конкуренції з Німеччиною в Європі, і сама ставала “колонією”, яка споживає континентальні вироби і продає свою сировину. Таким чином, європейський ринок був закритий для англійської індустрії. В Азії британські інтереси знову стикалися з німецькими, російськими, японськими й американськими. Китай був занадто далеко, і на панування в ньому претендувало занадто багато держав, щоб можна було сподіватися на його значне освоєння англійським

капіталом. Якщо в 1893 році Сполучене королівство контролювало 14,9% китайської торгівлі, Японія 6,5%, Росія 3,7%, США 6,4%, то в 1904 р. воно вже володіло в Китаї 12% торгівлі, Японія 15%, США 10%, а Росія 23% (Чернов, 2006: 34).

15 лютого 1900 р., під час англо-бурської війни, лорд Розбері виступив у парламенті з промовою: “Ми перебуваємо в дуже серйозному становищі... Слухайте, це положення для нас є питанням життя і смерті. Припустімо, хоч на одну мить, що ми не опинимося переможцями, що станеться тоді. Ми втратимо південь Африки. Ми втратимо кращу колонію імперії, ми втратимо найважливішу для нас базу в світі. Ми будемо замкнені на цих островах, з яких один нас ненавидить [мається на увазі Ірландія], і тоді ненависть всіх наших ворогів, число яких збільшується з кожним днем, вдарить нас в голову. Якщо ця криза, яку ми тепер переживаємо, не є кризою життя і смерті, то я не знаю, що вона тоді таке. Короткозорі люди, звичайно, уявляли, що Англії були потрібні золоті копальні Трансваалю; їй це золото було також потрібно, як болота Фашоди. Але ось влучна і правдива фраза, яку я дозволю собі процитувати з курсу Французької Академії генштабу: “Так як Німеччина володіє всім тим, що є ринковим в Європі, так як Азія тепер розділилася між Росією, Японією і США, так як Америка вся зробилася янки, то Англії тепер потрібні кращі частини Африки: Єгипет, Ніл, Капська область і Екваторіальна країна, там вона тепер буде свою величезну залізницю між Капом і Каїром і там вона хоче одягати своїми бавовняними матеріями мільйони своїх чорних підданих” (Чернов, 2006: 35).

Саме тому компенсацією за неможливість об'єднання з розвиненими самоврядними колоніями у федерацію мало стати оволодіння “кращими частинами Африки”. При цьому слід зазначити, що саме в цей час активізується британська культурно-релігійна експансія в Африці. І хоча склад місій на початку ХХ ст. був на дві третини укомплектований світськими спеціалістами: лікарями, вчителями та ін., проте британське місіонерство мало неоднозначні наслідки. Через особливості протестантського віровчення, що сприяли автономізації окремих громад, вже в перші десятиліття ХХ ст. в Африці та Індії відбувається “релігійна деколонізація”, оскільки під оболонкою африканської форми християнства здійснюється повернення до язичницьких вірувань, а в політичному плані – до етнічної роздробленості. Мали місце і релігійні рухи, спрямовані проти колоніального управління. У деяких з них відбувалося з'єднання теології і політичних доктрин. Широкого поширення набуло афро-християнське сектантство. На континенті налічувалося більше, ніж де-небудь у світі, – близько 6 тис. месіанських сект і незалежних церков.

Тим не менше, проблема подальшого існування Британської імперії, залежала від того, яким чином будуть вибудовуватися подальші взаємини між метрополією і її самоврядними колоніями. І в цьому контексті почуття національної єдності, а також стратегічної доцільності відігравали важливу роль. Дійсно, збереження імперії здавалося запорукою збереження стратегічного впливу Великої Британії. Навіть напередодні Першої світової війни обсяг експорту капіталу з Сполученого королівства знаходився на першому місці в світі, а британський флот забезпечував 90% імперських перевезень, 60% англійських і 30% іноземних (Парфенов, 1980: 17-23). Тому Уайтхолл був зацікавлений у контролі за світовою політикою, а без збереження величезної імперії зробити це було практично неможливо.

Міркування стратегічної безпеки хвилювали й самоврядні колонії. Один з колоніальних кореспондентів писав у 1902 р.: “Згуртування імперії – це веління часу. Британська імперія з її нинішньою “розхлябаною” структурою навряд чи зможе відстояти свої позиції в боротьбі з такими державами, як США, Німеччина, Росія, де домінують тенденції до консолідації” (Грудзинский, 1996: 97).

Інтереси стратегічного характеру і “расової єдності” і стають прапором представників імперського руху у Великій Британії, один з яскравих представників якого

лорд Мілнер стверджував: “З моєї точки зору расовий зв’язок має фундаментальне значення. Британська раса може зберегти його. Я не страждаю від недооцінки матеріальних інтересів, що зв’язують різні частини британської імперії, але більш глибокими, більш сильними, ніж матеріальні зв’язки є узи загальної крові, спільної мови, спільної історії і традицій” (Milner, 1913: 402).

Проте ці ідеї не були новими – думки про велич “англосаксонської раси” з месіанським відтінком вже увійшли в “плоть і кров” британського менталітету, перекинувшись у часи колонізації і на переселенські колонії, виключаючи і США. “Розкол англосаксів”, пов’язаний з відділенням північноамериканських колоній і війною за незалежність сприймався як прикра історична помилка, яку англійці не хотіли повторювати відносно решти переселенських колоній. Цей та інші фактори вимагали знаходження з ними консенсусу. Його пошукам і були присвячені імперські конференції на межі ХІХ–ХХ ст., які проводилися за ініціативою міністра колоній Дж. Чемберлена – прихильника створення “імперської федерації”.

Пошук точок дотику відбувався за двома напрямками – військово-стратегічним та економічним. Зацікавленість у зміцненні загальноімперської оборони проявляли насамперед колонії, що знаходилися поблизу “вибухонебезпечних” регіонів того часу, і за які йшла боротьба великих держав. Це, перш за все, близькі до Китаю та Японії британські колонії Австралія і Нова Зеландія. Стратегічне посилення Японії, накладаючись на властивий менталітет британців того часу і населення їх переселенських колоній, викликало там прагнення до зміцнення оборони “англосаксонського братства”. Тривога, пов’язана з “японською загрозою”, відображається у місцевій пресі. Австралійська газета “Брісбен Кур’єр” зазначала: “Битви ХХ століття ...з більшою ймовірністю розгоряться в Тихому океані, ніж в Атлантиці чи Середземномор’ї. І в цих умовах британські домініони не можуть дозволити собі залишитися пасивними спостерігачами” (Documents, 1977: 82). Інша австралійська газета “Дейлі Телеграф” стосовно святкування “Дня імперії” відзначала: “Недавні приголомшливі події на Далекому Сході показують, що ми спимо поруч з вулканом, про небезпеку якого досі не підозрювали. Однак, поки Австралійський Союз залишається частиною імперії – вірний її інтересам і лояльний її ідеалам – йому нічого боятися цієї загрози” (Modern, 1973: 74-85).

У 1907 р. США вирішили продемонструвати свою військово-морську міць, відправивши флот у навколосвітнє плавання. Цікаво, що Австралія і Нова Зеландія запросили керівництво флоту відвідати їх, і американці прийняли пропозицію. Влада і населення обох колоній влаштували американцям надзвичайно пишну зустріч, апелюючи до англосаксонської єдності і бачивши в США свого потенційного захисника від “жовтої загрози”. Стратегічні інтереси Австралії та Нової Зеландії відповідали інтересам загальноімперської оборони, і героїчна участь корпусу АНЗАК в Першій світовій війні це яскраво продемонструвала (Кіган, 2004: 302).

З іншого боку, Канада, на відміну від Австралії та Нової Зеландії, не прагнула вкладати свої ресурси в справу загальноімперської оборони. Виступаючи в парламенті, канадський прем’єр-міністр Лор’є стверджував: “Жодні міркування не втягнуть Канаду у вир європейського мілітаризму. Ситуація, яка існує зараз в Європі, це – озброєний мир, майже настільки ж нестерпний, як сама війна. Але таке положення не може тривати вічно. Мені здається, що недалеко той час, коли європейські нації – самі передові, найбільш цивілізовані нації в світі, – усвідомлять цю нерозсудливість і повернуться до більш гуманної системи відносин, яку ми маємо у себе на американському континенті” (Sir Robert, 1969: 185).

Стримана позиція Канади була викликана, по-перше, її географічним положенням, а, по-друге, тим, що Канада, подібно іншим “білим” британським колоніям, сприймала США як природного союзника і захисника, який знаходилися поруч. У цьому контексті

прем'єр-міністр Австралії зазначив, що, на відміну від Канади, у Австралії за спиною немає 100 млн. американців (Hall, 1971: 37). Крім того, тут слід врахувати унікальну національну ситуацію в Канаді, пов'язану з наслідками французького панування.

Фактично, на початку ХХ ст. самоврядні колонії були незалежними країнами, для яких власні стратегічні інтереси були важливіші стратегічних інтересів метрополії, однак, багато в чому збігалися з ними. У той же час загальна для них ідея про необхідність "білої" англосаксонської єдності сприяла збереженню єдності, але єдності не за класичною схемою метрополія-колонія, а скоріше як співдружності практично суверенних держав. Не дивно, що в зв'язку зі сформованою ситуацією змінюється і термінологія: починаючи з 1907 р. самоврядні колонії називаються домініонами, а в 1911 р. (на черговій імперській конференції) замість терміну "імперія" в політичний побут входить словосполучення "Британська Співдружність націй". Конференція 1907 р. офіційно закріплює сформовану ситуацію з переселенськими колоніями, і в той же час зберігає їх в орбіті британського стратегічного впливу.

Одночасно відбувається поступова відмова від політики "єдина імперія – єдиний флот". Британсько-японський союз 1902 р., хоча і забезпечував спокій та безпеку Австралії і Нової Зеландії, але викликав неприйняття останніх і не міг тривати вічно, особливо на тлі швидкого зближення Росії і Японії після російсько-японської війни. Тому наприкінці літа 1909 р. зібралася конференція, на яку були запрошені представники самоврядних колоній для обговорення питань імперської оборони.

Нова Зеландія і Вікторія запропонували виділити гроші на спорудження у Великій Британії ескадрених броненосців. Лорд Бересфорд щодо цього зазначив: "Моя думка зводиться до того, що колонії могли б найкраще допомогти... тим, що вони запропонують заходи для власного самозахисту... Якщо колонії почнуть з крейсерів, то напевно вони з часом перейдуть і до ...броненосців. Колоніям неважко буде побудувати подібного роду кораблі біля себе вдома, бо у них є не менше 15 млн. білошкірих жителів. Якщо Японія змогла це зробити, то тим більше Австралія. Я припускаю, що колонії змогли б володіти крейсерами, і навіть цілими флотами, раніше ніж метрополія закінчить будівництво "Розіта" (Чернов, 2006: 40). Отже, тенденція до вирішення проблеми імперської оборони на основі збігу інтересів і розподілу тягаря витрат поступово стала переважати.

Як і слід було очікувати, пошук точок дотику щодо економічних питань виявився ще більш важким, ніж щодо військово-стратегічних. Ідея імперіалістів (насамперед Дж. Чемберлена) про створення на основі імперії федерації з єдиною митною політикою, захищеної від зовнішньої конкуренції протекціоністськими тарифами, і вирішення соціальних проблем за рахунок програм переселення всередині федерації, не знайшли відгуку ні в самоврядних колоніях, ні в самій Британії. Самоврядні колонії були розвинені досить багатостороннє, щоб обмежуватися ринком лише однієї метрополії, в якій ще панували ідеї економічного лібералізму, фритредерства.

Спроби вирішити відразу всі проблеми імперії шляхом перетворення її на федерацію, робилися Дж. Чемберленом. І дійсно – успіх проекту означав би одночасне вирішення проблем безпеки, єдності, соціальної та економічної політики. Однак величезні розміри і розкиданість імперії, зростання впливу США, небажання британського істеблішменту йти на соціальні поступки, а також швидкий розвиток самих колоній перетворили федералістський проект в утопію. Соціально-економічні ідеї Дж. Чемберлена знайшли своє застосування тільки в 30-х роках ХХ ст. після Світової економічної кризи 1929–1933 рр., і в цьому сенсі проглядається чітка аналогія з долею ідей і зовнішньополітичних проектів американського президента В. Вільсона.

Окремим питанням у долі імперії стояла проблема подальшої політики щодо Індії. Густонаселена країна, що мала у своєму складі різні релігійні групи з зростаючою національною самосвідомістю, вимагала гнучкого і чуйного підходу. Якщо врахувати загальну військову слабкість британського уряду у цей період, а також загравання німецького кайзера з мусульманським світом (Вільгельм II оголосив себе покровителем ісламу і навіть планував очолити халіфат на Близькому Сході), то стає очевидним, що політика щодо Індії також повинна була зазнати необхідних змін.

Тому в 1907 р. був розроблений план реформ в Індії, спрямований на збільшення залучення індійців до участі в її управлінні. Реформа створювала Імперську Раду Індії (Індія вважалася імперією на чолі з англійським монархом як її імператором) – дорадчої установи, всі члени якої призначалися віце-королем і отримували звання імперського радника. Рада складалася з 60 осіб, з них 20 – тубільці з знаті і великих земельних власників. Рада б розглядала тільки справи, спеціально спрямовані на її розгляд, і надавала б по ним рекомендації, які були конфіденційними і які уряд не був зобов'язаний враховувати. Аналогічні ради створювалися в провінціях, і складалися частково з представників земельної аристократії – членів імперської ради, частково з дрібних землевласників і частково представників промисловості, торгівлі та ремесла, призначуваних за вибором губернатора зі схвалення віце-короля. Розширювалася і Імператорська Законодавча рада, до якої входили представники провінційних рад, знаті і земельні магнати, а також представники меншин і спеціальних інтересів. Особлива квота надавалася мусульманам. Принцип реформи полягав у тому, щоб забезпечити представництво класів, рас та інтересів за умови чиновницької більшості (Чернов, 2006: 42).

Не можна не визнати того факту, що навіть настільки обмежена реформа була першим кроком на шляху до Вестмінстерського статуту 1931 р. і відповідала соціально-політичному розвитку країни в той період. Саме тому представник Росії у Бомбеї змушений був визнати, що “незважаючи на всі недоліки проектованої системи, не можна не розуміти, що індійський уряд починає рахуватися з новими життєвими запитами тубільців, що йдуть швидкими кроками вперед шляхом освіти, а також платить данину останньому народному руху, завбачливо проводячи у своїй політиці принцип *divide et impera*, що дає можливість успішно панувати серед різноманітного і ворожого один одному населення” (Чернов, 2006: 43).

Аналізуючи британський проект реформ у Індії, міністр закордонних справ Російської імперії С. Сазонов 1911 р. у бесіді з канцлером Німецької імперії Т. фон Бетман-Гольвегом відзначив, що “політика великобританського кабінету у ставленні до мусульманського світу керувалася бажанням здобути його підтримку для того, щоб знайти собі опору в магометанській частині Індії проти зростаючої революційної діяльності місцевих індуських елементів” (Сазонов, 1991: 73).

Необхідно також зазначити, що у 1910–1911 рр. Індію відвідав кронпринц Німеччини Фрідріх Вільгельм, якого супроводжував відомий німецький учений Георг Вегенер. Останній із захопленням щодо британського колоніального правління в Індії зазначив, що “з почуття солідарності” німці повинні бажати зміцнення позицій Англії в цій країні заради спільних інтересів “білої раси”, чию перевагу тут демонстрували “найбільш явно” (Індія, 1980: 191).

У зв'язку з цим, важливо порівняти ефективність британських методів колоніального управління з французькими на початку ХХ ст. Примітний епізод, пов'язаний з повстанням у французькому Марокко, стався на початку 1912 р., тобто відразу ж після завершення переговорів про розподіл цієї країни. Він яскраво демонструє відсутність гнучкості у французькому колоніальному адмініструванні. Повірений Росії у

справах у Танжері С. Лихачов доповідав у Санкт-Петербурзі, що “обманутий у своїх надіях на поліпшення долі, народ всю свою ненависть звернув на французів. Цей народний настрій, звичайно, було з вигодою використано наявними в достатній кількості у всій країні і особливо в великих релігійних центрах фанатиками-ісламістами. Недостатня кількість французьких військ і пов’язаний з цим млявий спосіб дії... як завжди, тутешніми тубільцями тлумачиться як слабкість. Якщо французьким урядом не будуть зроблені своєчасні заходи, і військові дії не приймуть більш рішучого характеру, не можна поручитися, що хвилювання не повторяться”, “заколот стався через занадто різке введення європейських порядків і європейського статуту для місцевої армії, а також відсутністю порядку і свавіллям місцевої і тубільної влади, падінням авторитету султана в очах тубільців як “французького бранця” (Международные, 1939: 447), “за винятком портових міст і пунктів, зайнятих французькими та іспанськими військами, вся країна охоплена повстанням” (Международные, 1939: 534). Якщо порівняти це з ситуацією в 300-т мільйонній Індії, оточеній неспокійними регіонами на кшталт Афганістану, то стає очевидним, що Лондон більш гнучко відреагував на кризу колоніалізму, ніж Париж.

Ця теза також підтверджується порівнянням французького і британського колоніального управління в Єгипті. Критикуючи політику голови уряду Російської імперії В. Коковцева стосовно перських боргів, посол Росії у Лондоні О. Бенкендорф констатував: “Від періоду марнотратства часів старого перського режиму у Персії залишився величезний борг. Він скоротив його до 30 млн. і думав, що проявляє помірність, вимагаючи сплати лише 15-ти. Який сенс вимагати “Тільки” 15 млн. Від того, хто не має нічого? Це – французька система в Єгипті. Принести Єгипет в жертву інтересам кредиторів, що в решті-решт втратили б і відсоток і капітал. Англія грубо відсторонила кредиторів і змусила їх чекати. Коли Єгипет у фінансовому відношенні був поставлений на ноги, всі, і французи, і англійці, виграли від цього так, що французький капітал в Єгипті, потроївся нині проти тодішнього, і притому з прибутком” (Международные, 1931: 351-352).

Порівнюючи російські та британські методи експансії у Персії, яка вважалася фактично незалежною країною, посол зазначав: “Я анітрохи не сумніваюся в тому, що вплив і влада англійського консула в Буширі, такі ж великі, як і нашого консула в Тавризі. Але цей вплив і ця влада не спираються ні на окупаційні війська, ні на козацьку бригаду, і понад те, у цього англійського консула не виникає ніяких інших зіткнень з представником перського уряду, крім тих, які викликаються повсякденним ходом справ; оскільки мені відомо, у них не буває зіткнень викликаних різницею принципів і напрямів: консул безпосередньо нічим не управляє; що стосується його відносин з представниками центральної влади, як, наприклад, з бельгійським казначейством, зі шведською жандармерією [перська влада наймала на службу європейців, зокрема бельгійців для управління казначейством і шведів для жандармерії], то я маю всі підстави вважати їх хорошими... Тому мені здається, що важко проводити паралель між англійською системою і нашою. Якщо результати виявляються однаковими, то кошти здаються мені абсолютно різними. У всякому разі, я не бачу навіть сліду порушення перського суверенітету... Англійський банк являє є справжнім акціонерним банком, який може діяти самостійно і надавати послуги англійському уряду на власний страх і ризик. Наш банк залежить безпосередньо від міністерства фінансів, яке вирішує все самостійно, нерідко після тривалих переговорів. Таке положення для нас не вигідне” (Международные, 1931: 337-338).

Всі ці приклади свідчать про те, що накопичивши колосальний досвід колоніального управління, і, в той же час, не володіючи достатніми сухопутними силами, Велика Британія пішла шляхом лібералізації своїх взаємин не тільки з самоврядними колоніями,

але і з іншими залежними територіями, воліючи діяти дипломатичними і економічними методами, а не силовими. Як вірно зауважив історик В. Солодовников: “Англія накопичила величезний досвід у справі встановлення і збереження свого впливу в інших районах світу” (Солодовников 1966: 41). З іншого боку, незначна присутність збройних сил Сполученого королівства у колоніях ставила перед Лондоном іншу проблему – захисту від загарбницьких намірів інших великих держав.

Отже, переселенська активність англійців і особливості їхнього менталітету, заснованого на ідеї расової переваги і нового національного месіанства, призвели до утворення розвинених переселенських колоній. На межі XIX–XX ст. “білим” колоніям Великої Британії довелося вибудувувати нову політику взаємовідносин, враховуючи і вплив на них США, і загальне зниження економічного і військово-стратегічного впливу Уайтхоллу в світі, і мілітаризацію інших провідних країн. У результаті замість імперії утворюється співдружність. На теренах інших залежних територій також спостерігається зміна політики в бік лібералізації колоніального управління і поступок місцевим елітами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. нові індустріальні держави (Німеччина, Італія і Японія) прагнули до захоплення колоній заради підтвердження свого нового статусу в світі, великі колоніальні держави минулого (Іспанія, Португалія і Голландія) – до утримання того, що залишилося для збереження свого міжнародного престижу, Росія – до експансії. Найбільші ж колоніальні імперії Велика Британія та Франція були зацікавлені у збереженні status quo.

У колоніальній політиці Сполученого королівства можна простежити певну лінію, пов’язану зі спробами законсервувати ситуацію в своїх віддалених володіннях і не вплутуватися в конфлікти і дорогі заходи там, де цього можна уникнути. У цьому сенсі архітектори британської зовнішньої політики проявили певну гнучкість і далекоглядність – відносно ослаблення військово-економічної могутності імперії у зв’язку з появою нових держав, що швидко розвивалися, а також досягненням переселенськими колоніями певної самодостатності, зробило необхідним переглянути традиційну зовнішню політику.

Колонії перестають розглядатися як особисті придбання держав, а політика щодо цих територій уявляється спільною справою міжнародного співтовариства і навіть його моральним обов’язком. Ключову роль тут мала відігравати Велика Британія, яка однією з перших почала формувати основи “неоколоніальної” системи, що припускає солідарну політику західних країн стосовно решти світу під егідою Лондону.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. колоніальна система зазнала серйозної трансформації, що була пов’язана з комплексом факторів, основними з яких були – поява на світовій арені нових індустріальних держав, внутрішня еволюція Британської імперії, зміна світового товарообміну, поява нових видів озброєнь, загальне зростання національної і релігійної самосвідомості і пов’язаних з цим протиріч. Той факт, що Перша світова війна не вирішила багатьох проблем, таких, як японський експансіонізм або англійський маринізм, і спричинила нові, насамперед такі, як більшовицький переворот у Росії та приход до влади націонал-соціалістів у Німеччині, то реалізація вищезазначених тенденцій розтягнулася на пізніші часи.

Література:

Батенко, 2007 – Батенко Г. Колоніальна політика Великої Британії напочатку XX ст. // Культура народів Причорномор’я. 2007. № 111. С. 136-140.

Гончаренко, 2019 – Гончаренко А.В. Велика Британія та колоніальні протиріччя у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (на основі документів міністерства закордонних справ Російської імперії) // Сумська старовина. 2019. № LV. С. 46-58.

- Грудзинский, 1996 – *Грудзинский В.В.* На повороте судьбы: Великая Британия и имперский федерализм (последняя треть XIX – первая четверть XX вв.). Челябинск, 1996. 310 с.
- Индия, 1980 – Индия: проблемы истории национально-освободительного и современного политического развития / Отв. ред. Э.Н. Комаров. М., 1980. 262 с.
- Киган, 2004 – *Киган Д.* Первая мировая война. М., 2004. 572 с.
- Мижуев, 1909 – *Мижуев П.Г.* История колониальной империи и колониальной политики Англии. СПб., 1909. 216 с.
- Международные, 1931 – Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. Сер. III. Т. IV. Л., 1931. 423 с.
- Международные, 1939 – Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. Сер. II. Т. 19. Ч. 2. Л., 1939. 571 с.
- Парфенов, 1980 – *Парфёнов И.Д.* Монополия и империя: английские привилегированные компании и колониальная экспансия 70–90-х гг. XIX в. Саратов, 1980. 193 с.
- Проблемы, 1987 – Проблемы британской истории: сборник статей / Отв. ред. И.И. Жигалов. М., 1987. 292 с.
- Сазонов, 1991 – *Сазонов С.Д.* Воспоминания. М., 1991. 399 с.
- Солодовников, 1966 – *Солодовников В.Г.* Неоколониализм. Теория и практика. М., 1966. 52 с.
- Сталоверова, 2004 – *Сталоверова Г.В.* Особливості колоніального управління Великої Британії на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. 2004. Вип. 3. С. 96-103.
- Сталоверова, 2014. – *Сталоверова Г.В.* Колоніальна конференція 1897 року // Грані. Науковий вісник. Вип. 59. 2014. С. 57-60.
- Чернов, 2006 – *Чернов В.В.* Трансформация колониальной системы в первой трети XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15. СПб., 2006. 191 с.
- Documents, 1977 – Documents on Australian International Affairs. 1901–1918. / Ed. by G. Greenwood and Ch. Grimshaw. Melbourne, 1977. 779 p.
- Hall, 1971 – *Hall H.D.* Commonwealth: a history of the British Commonwealth of Nations. L.–N.–Y., 1971. 1015 p.
- Knorr, 1944 – *Knorr K.E.* British Colonial Theories. 1750–1850. Toronto, 1944. 429 p.
- Milner, 1913 – *Milner A.F.* The Nation and the Empire. Being a Collection of Speeches and Addresses. Boston, New-York; London, 1913. 515 p.
- Modern Australia in Documents / Ed. By F.K. Crowley. Vol. 1. 1901–1939. Melbourne, 1973. 1245 p.
- Stevenson 2005 – *Stevenson J.* The First World War and International Politics. Oxford, 2005. 319 p.
- Sir Robert, 1969 – *Sir Robert Laird Borden.* His Memories. Vol. 1. 1854–1915. Kingston, 1969. 1061 p.

References:

- Batenko, 2007 – *Batenko H.* Kolonial'na polityka Velykoyi Brytaniyi na pochatku XX st. Kul'tura narodov Prychernomor'ya [Colonial policy of Great Britain in the early XX century] // 2007. № 111. S. 136-140. [in Ukrainian]
- Honcharenko, 2019 – *Honcharenko A.V.* Velyka Brytaniya ta kolonial'ni protyrychchya u period Pershoyi svitovoyi viyny 1914–1918 rr. (na osnovi dokumentiv ministerstva zakordonnykh sprav Rosiys'koyi imperiyi) [Great Britain and colonial contradictions in the period of the First World war 1914–1918 (background is the documents of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Empire)] // Sums'ka starovyna. 2019. № LV. S. 46-58. [in Ukrainian]
- Grudzinskiy, 1996 – *Grudzinskiy V.V.* Na povorote sud'by: Velikaya Britaniya i imperskiy federalizm (poslednyaya tret' XIX – pervaya chetvert' XX vv.) [At the turn of fate: Great Britain and imperial federalism (last third of the XIX – first quarter of the XX centuries)]. Chelyabinsk, 1996. 310 s. [in Russian]
- Indiya, 1980 – Индия: проблемы истории национально-освободительного и современного политического развития [India: Problems of the History of National Liberation and Modern Political Development] / Отв. ред. Э.Н. Комаров. М., 1980. 262 с. [in Russian]
- Киган, 2004 – *Киган Д.* Первая мировая война [World War I]. М., 2004. 572 с. [in Russian]
- Мижуев, 1909 – *Мижуев П.Г.* Историya колониальной империи и колониальной политики Англии [History of the colonial empire and colonial policy of England]. СПб., 1909. 216 с. [in Russian]
- Mezhdunarodnoe, 1931 – Mezhdunarodnoe otnosheniya v epokhu imperializma. Dokumenty iz arkhivov tsarskogo i vremennogo pravitel'stv. 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism. Documents from the archives of the tsarist and provisional governments. 1878–1917]. Ser. III. T. IV. L., 1931. 423 s. [in Russian]
- Mezhdunarodnoe, 1939 – Mezhdunarodnoe otnosheniya v epokhu imperializma. Dokumenty iz arkhivov tsarskogo i vremennogo pravitel'stv. 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism. Documents from the archives of the tsarist and provisional governments. 1878–1917]. Ser. II. T. 19. Ch. 2. L., 1939. 571 s. [in Russian]
- Parfenov, 1980 – *Parfenov I.D.* Monopoliya i imperiya: angliyskie privileirovanne kompanii i kolonial'naya ekspansiya 70–90-kh gg. XIX v. [Monopoly and Empire: British Privileged Companies and Colonial Expansion in the 1970s and 1990s XIX century]. Saratov, 1980. 193 s. [in Russian]
- Проблемы, 1987 – Проблемы британской истории: сборник статей [Problems of British history: a collection of articles] / Отв. ред. И.И. Жигалов. М., 1987. 292 с. [in Russian]

- Sazonov, 1991 – *Sazonov S.D.* Vospominaniya [Memories]. M., 1991. 399 s. [in Russian]
- Solodovnikov, 1966 – *Solodovnikov V.G.* Neokolonializm. Teoriya i praktika [Neocolonialism. Theory and practice]. M., 1966. 52 s. [in Russian]
- Stalovyerova, 2004 – *Stalovyerova H.V.* Osoblyvosti kolonial'noho upravlinnya Velykoyi Brytaniyi na pochatku XX st. [Features of colonial rule in Great Britain in the early XX century] // Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn'oyi istoriyi. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats'. 2004. Vyp. 3. S. 96-103. [in Ukrainian]
- Stalovyerova, 2014. – *Stalovyerova H.V.* Kolonial'na konferentsiya 1897 roku [Colonial Conference of 1897] // Hrani. Naukovyy visnyk. Vyp. 59. 2014. S. 57-60. [in Ukrainian]
- Chernov, 2006 – *Chernov V.V.* Transformatsiya kolonial'noy systemy v pervoy treti XX veka [Transformation of the colonial system in the first third of the XX century]: dis. ...kand. ist. nauk: 07.00.15. SPb., 2006. 191 s. [in Russian]
- Documents, 1977 – Documents on Australian International Affairs. 1901–1918 / Ed. by G. Greenwood and Ch. Grimshaw. Melbourne, 1977. 779 p. [in English]
- Hall, 1971 – *Hall H.D.* Commonwealth: a history of the British Commonwealth of Nations. L.–N.–Y., 1971. 1015 p. [in English]
- Knorr, 1944 – *Knorr K.E.* British Colonial Theories. 1750–1850. Toronto, 1944. 429 p. [in English]
- Milner, 1913 – *Milner A.F.* The Nation and the Empire. Being a Collection of Speeches and Addresses. Boston, New-York, London, 1913. 515 p. [in English]
- Modern Australia in Documents / Ed. By F.K. Crowley. Vol. 1. 1901–1939. Melbourne, 1973. 1245 p. [in English]
- Stevenson 2005 – *Stevenson J.* The First World War and International Politics. Oxford, 2005. 319 p. [in English]
- Sir Robert, 1969 – *Sir Robert Laird Borden.* His Memories. Vol. 1. 1854–1915. Kingston, 1969. 1061 p. [in English]

Отримано 11.09.2020